

הצעה להצבת מסגרת היסטורית לתצורת השמות המסתיימים בהא המגמה

בעל היובל הנכבד, פרופסור ישראל ייבין, השתית על יסודות איתנים את תורת הצורות הבבליית בפרט ואת המורפולוגיה של לשון המקרא בכלל בספרו המונומנטלי "מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי". על כן נראה לי מתאים להקדיש לו מאמר הדין בקו מורפולוגי של לשון המקרא. אנסה להציב מסגרת היסטורית לתצורתם של שמות המסתיימים במה שמכונה הא "המגמה"¹.

שחזור היסטורי של תהליך לשוני מושתת, מאז ימי "המדדקים הצעירים" (Junggrammatiker) שברבע האחרון של המאה ה-19, על שני עמודים: על מעתק ההגאים ועל ההיקש. חוסר הוודאות שבשחזור ההיסטורי וחילוקי הדעות שבין החוקרים מקורם לא-אחת ביחס שבין השניים; מה שהעמיד חוקר זה כמעטק הגאים, לא היה בעיני חברו אלא היקש ששינה את המעתק הבסיסי. גם חשיבותם של שני תהליכים אלו מתחלפת ממקרה למקרה: פעמים שלא המעתק אלא ההיקש הוא הכוח המכריע, שלא הניח מהשפעת המעתק אלא שרידים.

על מקרה אחד מן הסוג הזה ברצוני לדון להלן. אולם נדמה לי שהשחזור במקרה הזה מפוקפק קצת פחות מאשר בדרך כלל. נראה לי שלגבי שמות המסתיימים בהא המגמה אפשר לקבוע, מסיבות כלליות, את המסגרת הלשונית, פרי המעתק, שבתוכה פעל ההיקש, שאכן שינה את התצורה לחלוטין.

בבואי לדון בתצורת השמות הקודמים להא המגמה תהיה לי נקודת-מוצא ההנחה, שבתקופה מסוימת שלטה בעברית הטעמת מלעיל כללית.² אכן אני חושב השערה זו לאחת ההנחות בעלות העצמה הגדולה ביותר לשחזור הפונטיקה והמורפולוגיה של

1. הכוונה לשמות מלעיליים המסתיימים ב-ה, בין שנשמרה בהם הוראת "המגמה" בין שלא נשמרה.

2. עיין למשל י' בלאו, "הערות לגלגוליה ההטעמה בעברית הקדומה", ספר חיים שירמן (בעריכת ש' אברמסון וא' מירסקי), ירושלים תש"ל, עמ' 27-38; J. Blau, "Hebrew Stress Shifts, Pretonic Lengthening and Segolization: Possible Cases of Aramaic Interference in Hebrew Syllable Structure", *Israel Oriental Studies* 8 (1978), pp. 102-103; וכן את ספרי *A Grammar of Biblical Hebrew*, Porta Linguarum Orientalium N.S. xii, Wiesbaden 1976, pp. 30-34. אני מכין מאמר מסכם על נושא זה.

העברית הקדומה, אם לא לחזקה מכולן. ההנחה הבסיסית פשוטה ביותר ותחולתה רחבה מאוד: אם נוסיף לצורות ההפסק שבמקרא³ את התנועות הסופיות שנשלו לפי המקובל בבלשנות השמית המשווה, מתקבלת הטעמת מלעיל כמעט כללית. מלים שהשילו את תנועתן הסופית נעשו על ידי כך מלרעיות (*katába נעשה katáb),⁴ ואילו מלים שלא השילו תנועה סופית נשארו בסוף פסוק מלעיליות (katábū נשאר קָתָבוּ, dāgékā נשאר דָּגְקָה). אולם בצורות הקשר גברה מאוחר יותר הנטייה להטעמת מלרע, עד שהברות-מלעיל פתוחות בעלות תנועה קצרה העבירו בקביעות את טעמן להברה האחרונה אגב התקצרות לשווא:⁵ *katábū < קָתָבוּ, *dāgékā < דָּגְקָה.⁶ נדמה לי שהנחות אלו, המאוששות יפה,⁷ יכולות לשמש נקודת-מוצא להבנתה של תצורת שמות המסתיימים בהא המגמה,⁸ וזאת אף על פי שמאוחר יותר העמיד אותם היקשם של שמות בנפרד ובנסמך על בסיס חדש לחלוטין, כפי שנראה להלן. לפני שנתחיל בדיונונו אעיר כמה הערות על המצוי במחקר.

אוסף חשוב ומאיר עיניים של השמות המסתיימים בהא המגמה ימצא הקורא אצל F. Böttcher, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Leipzig 1966–68, C. Hofstijzer et al., *A Search*, Vol. I, pp. 623 ff. for Method: A Study in the Use of H. Locale in Classical Hebrew, Leiden 1981, המוקדש לחקר שימושה של הא המגמה.⁹

3. רק קבוצה אחת של צורות הפסק חורגת מקביעה זו; עיין עליה J. Blau, "On Pausal Lengthening, Pausal Stress Shift, Philippi's Law and Rule Ordering in Biblical Hebrew", *Hebrew Annual Review* 5 (1981), pp. 1–13. בקבוצה זו, שהייתה במקורה מלעילית (ואכן בהקשר נשתמרה לעתים בקבוצה זו הטעמת המלעיל המקורית, כגון וַיִּלְךְ) ושהברתה האחרונה הייתה סגורה, נעתק הטעם בהפסק למלרע (כגון וַיִּלְךְ). לשם פשטות וכדי למקד את תשומת לבו של הקורא, לא אתחשב פה ולהן במעתיקים שאינני דן בהם.
4. באותה העת כבר חדלה הארכה הפְּרָטוֹנִית, ותנועות קצרות בהברות פתוחות נעלמו אף כשקדמו לטעם, כמו בארמית; ועיין בהערה הבאה.
5. התנועה הארוכה שבהברות הראשונות, שנתארכה עקב הארכה פְּרָטוֹנִית, מוכיחה שההארכה הפְּרָטוֹנִית קודמת למעבר טעם מלעיל למלרע.
6. על אישושה של תאוריית הטעמת המלעיל הכללית ושל הזזת הטעם המאוחרת יותר מתנועה קצרה שבהברה מלעילית פתוחה למלרע אגב היחספותה עיין במאמרי המסכם הנזכר בסוף הערה 2.
7. וכך באה תצורה זו של השמות בהא המגמה ומאששת מצדה את תאוריית הטעמת המלעיל הכללית.
8. על כן אביא להלן את הצורות השונות בהא המגמה בלא מראה מקום, והקורא המעוניין ימצא אותן בלא קושי לא רק בעזרת הקונקורדנציה אלא גם אצל Böttcher ואצל Hofstijzer.

אשר למוצאה של הא המגמה, עד גילוי האוגריתית מקובל היה לראות בה סימון יחסת-אָת;¹⁰ אך האוגריתית הוכיחה, שבמקורה נסתיימה תצורה זו בהא עיצורית.¹¹ אולם להלן לא אעסוק לא במוצאה של הא המגמה ולא בתפקודה, אלא אצטמצם במבנם המורפולוגי של השמות המסתיימים בהא המגמה.

צריך להניח, שבתקופת הטעמת המלעיל הכללית לבשו שמות כגון מְדָבֵר, מְזַרַח בהא המגמה צורות מעין *mizráhā, midbārā*¹² בהפסק, בתנועת ā ארוכה בהברה המוטעמת, תוצאה של הארכת ההפסק, לעומת **mizráhā, midbārā* בהקשר, בתנועה קצרה בהברה המוטעמת. שאכן בהקשר לא נתארכו הברות מלעיליות פתוחות באותה התקופה, מוכיחות בבירור צורות הקשר מעין כְּתָבוּ, דָּגָה > **kāṭābū*, לעומת צורות הפסק כגון כְּתָבוּ, דָּגָה, שדנו בהן לעיל ואשר שייכות לתקופה של נטייה למלרע, המאוחרת להטעמת המלעיל הכללית; רק הנחת הברל כמותי בהברה המלעילית בין צורות ההפסק כְּתָבוּ, דָּגָה לצורות ההקשר **kāṭābū*, **dāgēkā* יכולה להסביר את התנהגותן השונה: בהקשר, כאמור, העבירו הברות מלעיל פתוחות בעלות תנועה קצרה בקבועות את טעמן להברה האחרונה אגב התקצרות לשווא. בגלל הזזה קבועה זו של הטעם צריך להניח, שצורות ההקשר **mizráhā, midbārā* נעתקו בתקופה זו אל מְזַרְחָה, *מְדַבְרָה (במקביל אל כְּתָבוּ, דָּגָה), ועל כן עמדו זה מול זה מְזַרְחָה, מְדַבְרָה בהפסק, מְזַרְחָה, *מְדַבְרָה בהקשר.

כעת נעשתה רֶה-אינטרפרטציה של הניגוד הפסק:הקשר, והבנתם השתנתה. מְדַבְרָה, מְזַרְחָה דמו לנפרד מְדַבְרַ, מְזַרַח; ואילו מְזַרְחָה, *מְדַבְרָה לצורות נסמך מעין מְזַרְשִׁי, מְשַׁבְרִי. על רקע זה זוהו צורות ההפסק עם הנפרד, וצורות מעין מְדַבְרָה, מְזַרְחָה, וכן למשל מְעַרְבָה, יְשׁוּעָתָה, עֲזָתָה – כולן במקורן צורות הפסק – התחילו משמשות כצורות נפרד סתם, כאילו נגזרו מְדַבְרָה, מְזַרְחָה, מְעַרְבָה, יְשׁוּעָתָה, עֲזָתָה אחרי ההא.

10. חריג היה C. Sarauw, "Der hebräische Lokativ", ZA 20 (1907), pp. 183–189.
11. ההא נתאפסה בהגייה, כפי הנראה בהיותה בגבול בין שתי מורפמות; עיין מאמרי בספר ברוך קורצווייל (בעריכת א' סולטמן, מ' צדרי, מ' שוורץ), תל-אביב תשל"ה, עמ' 71, סעיף 3; A Grammar of Biblical Hebrew (לעיל, הערה 2) עמ' 24, סעיף 7.2.1.3. בתקופה שהטעמת המלעיל נעתקה למלרע במלים שנסתיימו בהברה סגורה (עיין בהערה 3 לעיל) לא הייתה עוד הא המגמה עיצורית; אילו הייתה עיצורית, גם שמות בהא המגמה היו מוטעמים מלרע בסוף פסוק. הטעמת המלעיל בשמות בהא המגמה, פרי הטעמת המלעיל הכללית, מוכיחה שלא נשלה תנועה אחרי ההא.
12. כאמור בהערה 4 לעיל, אני מתחשב רק במעתק שאני דן בו, כדי למקד את תשומת לבו של הקורא ולפשט את הדיון. על כן אינני מתחשב בהתהוות ההיסטורית של הארכה פְּרָשִׁינִית, בזמן התאפסותה של הא המגמה או ב"הידקקות" האפשרית של a מקורית בהברה הראשונה של מרבר, מורח.

ישירות מצורות הנפרד¹³ מְדַבֵּר, מְזַרֵּב, מְעַרְב, יְשׁוּעָה, עֲזָה. ואילו צורות ההקשר מְזַרְחָה, *מְדַבֵּרָה נקשרו אל צורות הנסמך, והתחילו משמשות כצורות נסמך: מְזַרְחָה שְׁמֹשׁ; *מְדַבֵּרָה נבנתה מחדש על דרך הנסמך מְדַבֵּר לִמְדַבֵּרָה דְמַשְׁק. עקבות הניגוד הפסק: הקשר משתקפים גם בצורת הנפרד גָּתָה, אשר נבנתה מחדש מצורת ההפסק *גָּתָה¹⁴ בתיו רפה על דרך הנפרד גַּת בתיו רפה, לעומת הנסמך גָּתָה חֶפֶר, המשקף הטעמת מלרע האופיינית, כאמור, לצורות ההקשר המקוריות.¹⁵

הקשר של השמות בהא המגמה עם צורות הנפרד/ הנסמך חוזק גם על ידי התפתחות פונטית של השמות הסגוליים הזכריים (שבהם, כידוע, צורות הנפרד והנסמך לרוב שוות). מאחר שבהברות מוטעמות נעתק קיבוץ לחולם (בנפרד ובנסמך *גָּרְנָה, חֶרֶשׁ [בקמץ קטן] נעתקים אל גָּרְן, חֶרֶשׁ), הרי גם בהברה המוטעמת של שמות סגוליים שלפני הא המגמה יבוא חולם – גָּרְנָה, חֶרֶשָּׁה – והדמיון החיצוני ביניהם לבין גָּרְן, חֶרֶשׁ מחזק את הקשר החדש בין השם בהא המגמה לנפרד/ לנסמך; ועל כן הצורות בהא המגמה יכולות להיות מותאמות לנפרד/ לנסמך. ואכן החטף-סגול של הָאֲהָלָה מבליט את הקשר עם הנפרד/ הנסמך אֶהֱל, והסגול של הַפְּתַחָה/ קִדְשָׁה את השפעת פֶּתַח¹⁶/ קֶדֶשׁ. בדומה, צורות מעין בִּיטָה, לִיָּה, מְוֹתָה, שדו-התנועה לא

13. H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache der Alten Testamentes*, Halle 1922, p. 559 עמדו על הקשר בין הצורות בהא המגמה לבין הנפרד, אך מבלי לנסות לבנות מסגרת היסטורית.

14. צורת ההפסק של גַּת היא גַּת בפתח (שמואל א כא, יא).

15. כאמור, בתקופת הנטייה להטעמת מלרע נעתק הטעם בסדירות מתנועה קצרה בהברה מלעילית פתוחה. אולם יש שהוא נעתק אף מתנועה קצרה שבהברה סגורה, כגון אָתָה בהקשר (לעומת אָתָה/ אָתָה בהפסק).

מְזַרְחָה, גָּתָה וכן עָתָה (קצין) הם השרידים היחידים של שמות מלרעיים בהא המגמה; מְזַרְחָה הוא השריד היחיד של צורות שמעבר הטעם בהן למלרע מתנועה קצרה בהברה פתוחה היה בחינת מעתק סדיר. אכן, לא אחת יקרה בהיסטוריה של לשונות, שצורה מבודדת היא השריד האחרון של שלב קדום.

לפי המקובל (עיין במילוני המקרא בערכו, וכן למשל באואר–ליאנדר [לעיל, הערה 13], עמ' C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlin 1908–1913, Vol. I, p. 303 §108d), בצורה הָלָהָה, הלמד בשווא נע. אולם כך אין להבין את מקום הטעם. המבטא המסורתי אכן בשווא נח (עיין למשל מנחת שי לבראשית יט, ט), אך זה הכלל הסינכרוני לגבי שווא מצעי אחרי הברה מוטעמת, ועל כן אין להביא מכך ראיה למוצא השווא ההיסטורי. על כל פנים נראה לי, שהשווא נח אף מבחינה היסטורית. הצורה המקורית היא לדעתי *hal'ah < a hal'a צקרה בהברה הראשונה, כפי שמוכיחים לא רק השוואת לשונות (סורית לְהַל), אלא אף היעדר המעטק a < ֹ. לכאורה נראה להניח, שרק אחרי שמעתק זה חדל לפעול נתארכה a, כפי שזה קורה במלות קריאה.

16. בגלל פֶּתַחֵה הייתה הצורה החוקית צריכה להיות *פֶּתַחָה, שהרי חיריק בהברה מוטעמת נעשה צירה. ואכן לא נעלמו צורות בצירה בלא התאמה לנפרד/ לנסמך: קִדְשָׁה וועדיין לא *קִדְשָׁה

נתכווצה בהן בהיותן מוטעמות, אף הן יצרו גשר נוסף לנפרד / לנסמך בַּיִת, לְיָל, מְוֹת.¹⁷

ראינו לעיל, שבצורה גָּתָה אין התיו מוכפלת כצפוי, וזאת בהשפעת הנפרד גָּת. בדומה אין מכפל בהשפעת הנפרד / הנסמך בצורות הַגָּתָה, כְּמָלָה, סָלָה, פְּדָנָה, צָרְפָּתָה.¹⁸ אולם, כמו שראינו שבשמות הסגוליים השפעת הנפרד / הנסמך לא הייתה שלמה, כן גם לגבי השמות הדגושים, וגם צורות בדגש מצויות: יָמָה, שָׁמָה,¹⁹ מָטָה, עָתָה.

השפעת הנפרד ניכרת היטב בשם הָר, הבא, כידוע, בהא הידיעה בקמץ: הָהָר. הָהָרָה בא בקמץ לפי הָהָר, ואילו בלי הא הידיעה באה בבואת *הָהָרָה (לפי הָר), והיא הָהָרָה.²⁰

לסיכום: צורות ההפסק של שמות בהא המגמה היו במקורן מלעיליות; צורות ההקשר שהכילו לפני הא המגמה תנועה קצרה – מלרעיות. בגלל דמיון החיצוני של צורות ההפסק לנפרד ושל צורות ההקשר לנסמך הותאמו שמות אלו בנפרד לנפרד ובנסמך לנסמך. מאחר ששמות לא-מעטים מכילים בהברה מלעילית פתוחה תנועה קצרה, צריך להניח, שתהליך זה התרחש מאוחר, כשמבנה ההברות הרשה את קיומן של הברות כאלה. אף העובדה, שצורות מותאמות לנפרד / לנסמך מתחלפות עם צורות ראשוניות לא מותאמות, מצביעה על איחורו של קו לשוני זה.

בהתאמה לנפרד / לנסמך קָדָם; תן דעתך שאין כל הצדקה מורפולוגית להניח נפרד *קָדָם, כפי שאכן עשו מילונאים לא מעטים [השווה נגד זה מילון בן-יהודה, עמ' 5760 הערה 3], שהרי הצורה החוקית של הא המגמה של קָדָם [בכינויים *קָדָמִי] היא קָדָמָה. אפשר שגם הדלת הרפה של נְגָנָה [בניגוד לבית הדגושה של נְגָנָה] באה בהשפעת הנפרד / הנסמך נְגָנָה. לעומת זה אֲרָצָה, חָרָסָה בניוים כחוק בלא התאמה לנפרד / לנסמך.

17. תנועת-העזר שבהברה האחרונה בצורות מעין בַּיִת, לְיָל, מְוֹת אינה פונמית (עייני למשל במאמרי בכתב-העת IOS הנזכר בהערה 2 לעיל), ועל כן מציאותה או היעדרה אינה משנה את המבנה הפונמי של השם.

18. מאחר שבתקופת הנטייה להטעמת מלרע, כאמור, תנועות קצרות בהברות מלעיל פתוחות העבירו בקביעות את הטעם למלרע, צריך להניח שצורות מעין גָּתָה, צָרְפָּתָה, ואף מְדָנָה דְמָשָׁק, הנזכר לעיל, התהוו בתקופה שמעתק זה לא פעל עוד; שמא בהשפעת הארמית, שבה מצויות צורות מעין וּבְדָרוּ (דניאל ד, יא). לתקופה המאוחרת הזאת שייכות מסתמא גם תְּאֲמָנָה (ישעיה ס, ד), תְּעַלְגָּה (רות א, יג). הקמץ של הַקָּרְקָעָה בא בעטיו של ההפסק.

19. הקמץ של יָמָה, שָׁמָה (וכן של שָׁם, מְוֹת) הוא פרי הידמות למס ולויו.

20. בהברה פתוחה מוטעמת (ולא רק בה) יכול פתח להיעתק לסגול, וכן גם סָלָה, פְּדָנָה. ושמו גם הסגול שבהברה הראשונה של שמות סגוליים שייך לכאן. אך זה חורג ממסגרת מאמר זה; והשווה את הספרות המובאת אצל, R. L. Goerwitz, "Tiberian Hebrew Segol – a Reappraisal",

Zeitschrift für Althebraistik 3 (1990), pp. 3–10